

ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ ІМ. Г.С. КОСТЮКА АПН УКРАЇНИ

ТЕРТИЧНА НАДІЯ АНАТОЛІЇВНА

УДК 159.9:37.015.3

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ
ІНІЦІАТИВИ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА В УЧБОВІЙ
ДІЯЛЬНОСТІ**

19.00.07 - педагогічна та вікова психологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ - 1997

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті психології імені Г.С.Костюка АПН України.

Науковий керівник: дійсний член АПН України,
 доктор психологічних наук,
 професор **Максименко С.Д.**
 директор Інституту психології
 імені Г.С.Костюка АПН України

Офіційні опоненти:

дійсний член АПН України, доктор педагогічних наук, професор **Киричук О.В.**,
 академік-секретар Академії педагогічних наук України, відділення "психології,
 вікової фізіології, дефектології";

кандидат психологічних наук, доцент **Корнєв М.Н.**,

Національний Університет імені Тараса Шевченка, завідувач кафедри соціальної
 та педагогічної психології.

Провідна установа - Національний педагогічний університет
 імені М.П.Драгоманова,
 кафедра психології та педагогіки, м. Київ

Захист дисертації відбудеться "21" жовтня 1997 року о 11 годині
 на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.48.01 в Інституті психології імені
 Г.С.Костюка АПН України за адресою: 252033, м.Київ-33, вул. Паньківська, 2.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту психології
 імені Г.С.Костюка АПН України.

Автореферат розісланий 20 вересня 1997 року.

Вчений секретар
 спеціалізованої вченої ради

Алексеева М.І.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. На сучасному етапі розвитку української державності радикально по-новому вирішуються соціально-економічні та політичні проблеми, що, у свою чергу, веде до зміни поглядів на освіту взагалі та національну школу, зокрема. Її метою стає не просте оволодіння певною сумою знань, а формування готовності підростаючого покоління до самостійної, творчої активності, до вміння за власною ініціативою знаходити відповіді на ті питання, що раніше не зустрічались в їх соціальному досвіді, виявляти знання та можливості, яких від них потребує життя. Це завдання може і повинно бути адресоване не тільки середнім та старшим ланкам шкільного навчання, але і його початковій ланці, адже саме в цей період закладаються основи вміння навчатися. Головною складовою останнього є вміння планувати, організовувати та контролювати власну діяльність, що, безперечно, становить фундамент формування таких особистісних властивостей, як самостійність, незалежність, ініціативність.

З психологічної точки зору унікальність кожної особистості не викликає сумнівів. Проте, не завжди вона спроможна подати себе світові, виразити свою унікальність, розкрити та самореалізувати свій творчий потенціал. Відповідальність за таку ситуацію, на жаль, найчастіше лежить на практиці шкільного навчання. Знання, що подаються в школі, часто мають характер завершених, сталих істин. Досить часто від учнів вимагається суворе дотримання тексту підручників або запропонованого вчителем способу розв'язання задач. Така опіка на кожному кроці, з одного боку, не розвиває в них почуття відповідальності, вміння самостійно, за власною ініціативою вирішувати питання, що перед ними виникають, а таким чином, з іншого боку, формує ту шаблонність та схематичність поведінки, яка заважає особистості виявити свої особливі унікальні властивості та якості, позбавляє можливості виступати суб'єктом свого власного психічного життя.

Не зважаючи на те, що питання соціальної активності особистості широко обговорюються як у філософській, так і в психологічній літературі, проблема ініціативи не має ще достатнього теоретико-методологічного обґрунтування. У невеликій кількості спеціальних досліджень, звертаємо увагу, що більшість з них виконані в 60-х роках, присвячених вивченню ініціативи (М.О.Меньшикова (1950), С.О.Петухов (1954), М.С.Говоров (1962), Б.М.Хамзін (1966), І.Е.Плотнік (1967), П.І.Новіков (1974), І.О.Петухова (1976), О.О.Погоніна (1988)), не відображена психологічна сутність цього поняття, не розкриті передумови та механізми вияву й функціонування ініціативи. Практично не прослідковується детермінуюча роль провідної діяльності у формуванні та розвитку ініціативи. Крім того, більшість експериментальних досліджень базується на розгляді ініціативи як форми соціально-психологічної активності, що має об'єктивні вияви лише на більш пізніх етапах онтогенетичного розвитку особистості (підлітковий та

юнацький вік). Тому завдання глибокого й всебічного наукового дослідження ініціативи, розкриття та обґрунтування її психологічного змісту, вияв закономірностей та шляхів розвитку є, на наш погляд, одним із головних питань у вивченні особистості як активного суб'єкта власної діяльності.

Актуальність даного дослідження пов'язана також з практичною необхідністю оптимізації розвитку ініціативи вже на початковому етапі формування учбової діяльності (як провідної в молодшому шкільному віці) та знаходження тих форм, способів навчання, що сприятимуть вияву внутрішнього потенціалу особистості. Такий підхід повинен спиратися на глибоку теоретичну розробку проблеми ініціативи та на комплексне вивчення її психологічних характеристик.

Виходячи з такого розуміння проблеми, було обрано тему дослідження, **об'єктом** якої є учбова діяльність молодшого школяра як основа вияву та формування ініціативи в молодшому шкільному віці.

Предмет дослідження - особливості становлення ініціативи молодшого школяра в процесі учбової діяльності.

Мета дослідження - розкриття соціально-психологічних передумов і індивідуально-вікових можливостей вияву та розвитку ініціативи молодшого школяра в процесі навчання.

Гіпотеза нашого дослідження: Ініціативу слід розглядати як форму суб'єктної активності особистості, становлення якої саме в молодшому шкільному віці відбувається на основі оволодіння компонентами учбової діяльності та визначається соціально-психологічними умовами й індивідуально-віковими закономірностями.

Згідно з метою і гіпотезою, у завдання нашого дослідження входило:

1. З'ясувати психологічну сутність ініціативи як своєрідної форми суб'єктної активності та диференціювати поняття "ініціативність" як властивість особистості.
2. Охарактеризувати соціально-психологічні умови та індивідуально-вікові закономірності ініціативи, що зумовлюють особливості її становлення та розвиток у молодшому шкільному віці.
3. Визначити психологічну структуру ініціативи молодшого школяра, описати різні її види та рівні.
4. Проаналізувати систему мотивів ініціативи молодшого школяра з метою виділення її якісних характеристик.
5. Прослідкувати динаміку виявів ініціативи учнів молодших класів з урахуванням їх індивідуально-вікових особливостей та окреслити основні підходи щодо управління розвитком ініціативи в молодшому шкільному віці.

Методологічну основу дослідження склали теоретичні засади, що випливають з положень провідних психологів: С.Л.Рубінштейна, О.М.Леонтьєва, Л.С.Виготського,

Г.С.Костоюка, В.В.Давидова, Д.Б.Ельконіна, К.О.Абульханової-Славської, С.Д.Максименка, Л.І.Божович, І.С.Якиманської, та інших про активність особистості як суб'єкта діяльності, про розвиток особистості в учбовій діяльності, про детермінуючу роль провідної діяльності у формуванні особистісних новоутворень та самореалізації внутрішнього потенціалу особистості.

Для вирішення поставлених завдань, перевірки гіпотез і накопичення наукових фактів була розроблена **програма дослідження та методика експерименту**, яка включала пошуково-теоретичний, дослідно-експериментальний і заключно-загальноючий етапи. Згідно із цією програмою та завданнями дослідження ми використали теоретичний аналіз проблеми, вивчення педагогічної практики, цілеспрямоване спостереження, бесіду, анкетування, низку тестових методик, психолого-педагогічний експеримент.

Надійність і вірогідність отриманих результатів та висновків забезпечені застосуванням методів адекватних предмету, меті та завданням дослідження, їх взаємодоповненням і взаємоконтролем, а також використанням математично-статистичного апарату.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що з'ясовано основні характеристики природи та психологічний зміст таких явищ, як "ініціатива", "ініціативність". Розкриті детермінанти функціонування та розвитку ініціативи як своєрідної форми суб'єктної активності. Вперше охарактеризовані види, рівні становлення та своєрідність вияву ініціативи в молодшому шкільному віці. Все це дозволило доповнити загальну характеристику особливостей активності молодшого школяра в процесі учбової діяльності та розширило можливості вирішення завдання формування учня як суб'єкта власної діяльності.

Теоретичне значення дисертаційного дослідження полягає у розкритті вікових закономірностей і механізмів розвитку ініціативи в молодшому шкільному віці. Показано, що можливість вияву ініціативи молодшого школяра визначається комплексом соціально-психологічних умов, що зумовлюють його становлення як суб'єкта учбової діяльності, та оволодінням основними компонентами цієї діяльності. Це доповнює уявлення про сутність і психологічну структуру ініціативи, поглиблює теорію розвитку активності особистості як суб'єкта діяльності та однієї з основних її форм - ініціативи.

Практична цінність дослідження полягає в тому, що подані рекомендації та розроблені підходи до формування ініціативи вже на початкових етапах оволодіння учнем основними компонентами учбової діяльності. Результати дослідження можуть безпосередньо використовуватись вчителями молодших класів для організації індивідуального підходу, з метою цілеспрямованого впливу на розвиток ініціативи молодшого школяра.

На захист виносяться такі положення:

1. Ініціатива - своєрідна форма суб'єктної активності, що виникає в ситуації, коли індивід у своїй діяльності виходить за межі суб'єктивно усвідомленого та об'єктивних вимог цієї діяльності. Дані характеристики відображують природу та сутність ініціативи, в той час як рушійною силою і джерелом її розвитку виступає активна діяльність особистості.

2. В молодшому шкільному віці розвиток ініціативи пов'язаний зі становленням школяра як суб'єкта учбової діяльності та відбувається через оволодіння ним основними складовими компонентами цієї діяльності. Тому учбова діяльність в молодшому шкільному віці виступає реальною сферою об'єктивації та розвитку ініціативи.

3. Процес становлення ініціативи в молодшому шкільному віці зумовлений особливостями мотиваційно-потребової сфери, вирішальним впливом прийняття та розуміння учбової задачі як одного з компонентів учбової діяльності, ступенем опанування рефлексивними компонентами та ставленням до школяра як до істинного суб'єкта учбової діяльності з боку дорослих, що проявляється в кількісних і якісних характеристиках самої ініціативи, різних її видах, рівнях становлення та розвитку.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження доповідались та обговорювались на науково-практичній конференції "Національна школа України: закономірності становлення і розвитку" (м.Тернопіль, 1996 рік), науково-практичній конференції (м.Львів, 1997 рік), засіданнях лабораторії психології навчання Інституту психології АПН України та кафедри психології Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М.В.Гоголя, в наукових статтях у журналі "Наукові записки Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М.В.Гоголя" (м. Ніжин, 1997 рік) та в збірці наукових праць "Актуальні проблеми педагогіки і психології" (м. Ніжин, 1995 рік).

Впровадження результатів дослідження в практику. Матеріали дослідження були основою для розробки та проведення лекторію для батьків і вчителів середньої школи № 131 м. Києва по проблемі "Ініціатива, самостійність і творчість в учбовій діяльності молодшого школяра", а також проведення наради заступників директорів шкіл з навчально-виховної роботи початкових класів Ленінградського району м.Києва по проблемі "Індивідуальні особливості розумової діяльності та пізнавальна активність у молодшому шкільному віці".

Зміст та результати роботи відображено в чотирьох публікаціях.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, трьох додатків. Дисертація містить 4 таблиці та 4 рисунки. Список літератури нараховує 237 найменувань. Загальний обсяг дисертації 187 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність проблеми, виділено об'єкт і предмет дослідження, визначено його мету, сформульовано гіпотезу та завдання, розкрито методологічну основу і методи дослідження, висвітлено наукову новизну, теоретичне і практичне значення, подані положення, що виносяться на захист, наведені дані про апробацію роботи, впровадження її результатів у практику.

У першому розділі "Теоретико-методологічні аспекти вивчення ініціативи в молодшому шкільному віці" розкриваються основні теоретичні підходи діяльнісного опосередкування ініціативи молодшого школяра; визначається необхідність аналізу ініціативи молодшого школяра через становлення його як активного суб'єкта учбової діяльності; основні підходи до вивчення ініціативи в сучасній психології; обґрунтовуються соціально-психологічні умови та індивідуально-вікові закономірності ініціативи в молодшому шкільному віці; диференціюється специфіка понять "ініціатива", "ініціативність".

Вихідним у нашій роботі є положення про те, що саме учбова діяльність у молодшому шкільному віці виступає реальною сферою об'єктивації ініціативи, оскільки формування основних компонентів цієї діяльності забезпечує вияв суб'єктом свого внутрішнього потенціалу, своїх потреб і можливостей. Учень є не тільки об'єктом, а й суб'єктом навчання (Н.О.Менчинська). При цьому найістотніша ознака учбової діяльності полягає в тому, що її метою та результатом є зміни самого суб'єкта, які полягають, зокрема, в оволодінні ним способами дій, а не в зміні предметів, з якими діє суб'єкт (Н.Ф.Тализіна). Тобто учбова діяльність, за визначенням Д.Б.Ельконіна, - це діяльність по самозміні, її продуктом (мається на увазі прямий продукт діяльності) є ті зміни, що відбуваються в ході її виконання в самому суб'єкті. Виходячи з цього, ми мали змогу підійти до вивчення проблеми розкриття психологічної сутності ініціативи через аналіз взаємодії основних структурних компонентів учбової діяльності (мотиваційний компонент, прийняття (через розуміння) учбової задачі, виконання учбових дій, дії оцінки та контролю як умова рефлексії). На цій основі визначалась своєрідність ініціативи як особливої форми суб'єктної активності, спрямованої на розкриття потреб, прагнень, можливостей суб'єкта.

У психологічній науці виділяється декілька напрямків у вивченні ініціативи, між якими існує немало суперечностей. На думку однієї групи авторів, ініціативність є вольовою рисою особистості (С.Л.Рубінштейн, В.І.Селіванов, М.С.Говоров, Б.М.Хамзін), якісною характеристикою вольової риси особистості (О.В.Шорохова), рисою вольової активності особистості (М.Д.Левітов, В.К.Котирло), здатністю до самостійного вияву волі (А.Г.Ковальов, П.А.Рудік). Прихильники іншого напрямку відносять ініціативність до категорії більш глобальних особистісних утворень, розглядаючи її через поняття

"самостійність" (А.А.Смірнов, Л.С.Новікова), чи аналізуючи її як один із структурних компонентів самостійності (М.І.Дідора, Г.А.Цукерман, А.І.Щербакова, О.Л.Кононко). Вводиться й таке поняття, як "інтелектуальна ініціатива", що розглядається як продовження розумової діяльності за межами ситуативної заданості (Д.Б.Богоявленська, А.М.Матюшкін, І.О.Петухова).

Розгляд основних положень названих підходів показав, що на сьогодні поняття "ініціатива" не отримало ще однозначного й загальноприйнятого визначення. Спроба пов'язати, а інколи підмінити його то окремими психологічними властивостями (воля, здібності), то особливими властивостями особистості й особливостями її мислительної діяльності не дозволяє вичленити своєрідний психологічний зміст цього поняття.

Недостатня диференційованість понять "ініціатива", "ініціативність", "самостійність" та інших обмежує науковий аналіз цих категорій. Така ситуація пов'язана перш за все з тим, що існує дуже невелика кількість спеціальних експериментальних досліджень, присвячених даній проблемі (М.С.Говоров, І.Е.Плотнік, Ю.Ю.Палайма, О.О.Погоніна), в яких зроблені перші спроби вичленити природу феноменів "ініціатива" та "ініціативність", визначити об'єктивні та суб'єктивні детермінанти їх вияву та функціонування. Проте в більшості із цих робіт така диференціація є досить формальною, а як наслідок "ініціатива", "ініціативність" здебільшого вживаються як синонімічні категорії.

Складність у вивченні проблеми ініціативи зумовлюється й невизначеністю її внутрішнього змісту. Виключне ототожнення цього поняття то з відкриттям нового, творчістю (Д.Б.Леухін, Б.М.Хамзін, С.О.Петухов, Л.С.Новікова), то з особистим почином (Б.М.Теплов, В.І.Селіванов, І.Е.Плотнік, М.С.Говоров, М.І.Дідора) обмежує вивчення питання специфіки ініціативи як особливої форми активності суб'єкта в процесі діяльності. Звідси зрозуміло є наявність суперечностей у виділенні й інтерпретації різних форм, видів ініціативи (Л.С.Новікова, І.Е.Плотнік, С.О.Петухов, М.С.Говоров). Зведенням лише до творчих починань, відкриття нового, чи, навпаки, до простої репродуктивної діяльності ініціатива позбавляється головної своєї характеристики - "суб'єктності". Ініціатива - це завжди творча активність, в якій важко, а інколи й неможливо виділити співвідношення репродуктивного і продуктивного елементів. Ініціатива завжди характеризується суб'єктивною новизною, тобто виходом за межі суб'єктивно усвідомленого.

У психолого-педагогічному аспекті потребує вивчення процес онтогенетичного становлення ініціативи. Більшість досліджень, що проводились по цій проблемі, вивчали вияв, формування та розвиток ініціативи в підлітковому та старшому шкільному віці (М.С.Говоров, Б.М.Хамзін, І.Е.Плотнік, О.О.Погоніна). Більш того, автори вважають, що саме цей вік є показовим для всього спектра етапів становлення та функціонування ініціативи. Одиначні дослідження ініціативи в дошкільному дитинстві (Ф.Б.Ізотова) та в період дорослішання (М.О.Меньшикова). Що стосується молодшого шкільного віку, то він

практично випадає з логіки вікової генези ініціативи. Єдина робота С.О.Петухова не дає підстав говорити про вивченість даної проблеми на цьому віковому етапі. Тому завдання дослідження психологічної сутності ініціативи саме в молодшому шкільному віці є, на нашу думку, доречним і науково виправданим з декількох причин. По-перше, наше дослідження базується на тому, що ініціатива - це особлива форма суб'єктної активності, а саме в молодшому шкільному віці закладаються основи становлення й розвитку особистості як суб'єкта учбової діяльності (провідної на цьому віковому етапі). По-друге, як показує теоретичний аналіз літератури, це питання, як і раніше, залишається недостатньо вивченим. По-третє, ініціатива в молодшому шкільному віці розглядається лише в контексті вивчення інших особистісних утворень, а тому позбавляється своїх специфічних психологічних характеристик.

Розглядаючи ініціативу як специфічну форму суб'єктної активності в процесі тієї чи іншої діяльності, ми виходили з того, що її вікові властивості в молодшому шкільному віці визначаються, з одного боку, тією системою взаємовідносин "дорослий-учень" (як "дорослий" виступають вчителі та батьки), що є джерелом ставлення до учня як до суб'єкта діяльності та вихідною умовою вияву соціально-психологічних факторів становлення й розвитку ініціативи молодшого школяра. З другого боку, рівнем оволодіння основними компонентами учбової діяльності (провідне місце серед яких займає процес прийняття суб'єктом учбової задачі як специфічної для учбової діяльності форми цілепокладання) та сформованістю мотиваційної сфери молодшого школяра.

Виходячи з теоретико-методологічного аналізу проблеми, була розроблена теоретико-описова модель ініціативи в молодшому шкільному віці, що відображала її специфіку на даному віковому етапі. Ініціатива визначалася нами як особлива форма суб'єктної активності в процесі виконання тієї чи іншої діяльності. Реалізується й виявляється ініціатива через виконання відповідних ініціативних дій. Суб'єктність відображує авторський характер цих дій, що завжди є результатом виходу суб'єкта за межі суб'єктивно усвідомленого та об'єктивних вимог діяльності. У молодшому шкільному віці ми розглядали ці дії через оволодіння структурними компонентами учбової діяльності.

Диференціюючи поняття "ініціатива" та "ініціативність", ми розглядали останнє як інтегральну властивість особистості, що включає потребу та вміння суб'єкта свідомо, за власним бажанням виступати з новими пропозиціями та ідеями, виявляти творчий підхід до планування та реалізації своїх задумів, готовність послідовно їх здійснювати, оцінюючи й аналізуючи результати власної діяльності. Ініціативність виявляється у взаємодії, взаємовідносинах особистості з навколишньою дійсністю. Певну тенденцію до сформованості цієї властивості ми спостерігали вже на етапі молодшого шкільного віку.

У другому розділі "Експериментальне дослідження основних психологічних характеристик ініціативи молодшого школяра" обґрунтовані програма дослідження та

методика експерименту, основною метою якого був аналіз психологічного змісту та сутності ініціативи на даному віковому етапі.

Вибір методів дослідження зумовлювався потребою комплексного охоплення якнайширшого діапазону основних аспектів вияву ініціативи у молодших школярів в умовах учбової діяльності. Враховувались теоретичні положення про психологічні механізми становлення суб'єктної активності особистості (Л.С.Виготський, С.Л.Рубінштейн, К.О.Абульханова-Славська, Г.С.Костюк), про сензитивність молодшого школяра до формування і присвоєння основних складових компонентів учбової діяльності та про становлення його як суб'єкта цієї діяльності (О.М.Леонтьєв, В.В.Давидов, Д.Б.Ельконін, С.Д.Максименко, О.В.Киричук, М.Н.Корнєв, В.О.Татенко). При виборі методичного апарату значну роль відіграв аналіз досліджень з проблеми формування основних новоутворень на цьому віковому етапі (Г.С.Костюк, Д.Б.Ельконін, В.В.Давидов, А.К.Маркова, І.С.Якиманська, С.Д.Максименко, Л.І.Божович, В.В.Рєпкін), зокрема формування теоретичного мислення, вміння виконувати дії у внутрішньому плані та довільності всіх пізнавальних процесів (Л.С.Виготський, В.К.Котирло, Д.І.Фельдштейн). Окрему увагу було зосереджено на формуванні рефлексії в молодшому шкільному віці (В.В.Давидов, А.К.Маркова, А.В.Захарова та ін.).

Психолого-педагогічний експеримент складав основу нашого дослідження. Відповідно до нього була розроблена програма (включала два етапи), що передбачала експериментальне моделювання ситуації, в якій учні виступали як у ролі ініціатора практичної діяльності, так і в ролі безпосереднього виконавця власних задумів та пропозицій. У зв'язку з тим, що ми свідомо абстрагувалися від моделювання традиційних форм учбової ситуації, ми мали змогу уникнути різного роду бар'єрів, що існують у деяких учнів і блокують вияв ініціативи в учбовій діяльності. Проте завдання, що виконувались учнями, мали навчальний характер (оскільки будувалися на базі навчальних програм) і відповідали таким основним вимогам: достатня складність, але доступність; можливість внесення коректив у їх виконання; отримання результатів, які б підлягали оцінці та аналізу.

Перший етап експериментального дослідження виявив особливості першої фази ініціативи, що відповідало поділу цієї форми активності на дві фази (стадії). Об'єктивним показником ініціативи на першій стадії були пропозиції дітей, що мали кількісну й якісну характеристики. Кількісна сторона відображала інтенсивність та міру вияву ініціативи. Якісна - позицію учня, його нахили, широту й глибину його знань та інтересів. Зміст пропозицій опосередковано виступав показником того, наскільки вияв ініціативи пов'язаний саме з учбовою діяльністю школяра.

Друга частина експерименту передбачала вивчення способів реалізації дитиною власних пропозицій та ідей, що відповідало другій фазі ініціативи. Аналіз етапу реалізації

починань дозволив глибше розкрити психологічну природу ініціативи молодшого школяра, зіставити вербально-зафіксовані прагнення з реальними діями дітей, з'ясувати міру відповідності сили бажань та намірів учнів і їх здатності реалізовувати свої починання.

Ініціатива як форма суб'єктної активності особистості в процесі діяльності визначалася нами за такими показниками:

1) інтенсивність вияву ініціативи, наявність двох стадій (фаз), тобто активність у висуненні й реалізації ідей;

2) оригінальність ідей та стійкість ініціативи при поданні пропозицій та при виконанні всіх завдань другого етапу експерименту;

3) міра вияву самостійності та незалежності в ініціативних діях школяра на двох етапах дослідження.

Визначаючи основні показники ініціативи молодшого школяра як суб'єкта власної діяльності, ми розкрили такі її психологічні показники, як широта, стійкість, інтенсивність, оригінальність. Широта ініціативи характеризувалася діапазоном сфер, яких торкалися учні у своїх пропозиціях. Головною ознакою стійкості були міра постійності ініціативних дій при зміні умов виконуваної діяльності (від її початку до закінчення). Інтенсивність залежала від числа пропозицій, їх різноманітності та швидкості подання. Оригінальність визначалася як нетиповість висловлювань та способів реалізації своїх задумів.

Виходячи з аналізу та оцінки основних критеріїв і показників ініціативи, спостережень за діяльністю дітей, аналізу продуктів діяльності нами були виділені три рівні становлення ініціативи молодшого школяра в процесі учбової діяльності.

До першого (високого) рівня ініціативи були віднесені учні, в яких ініціативні дії характеризувалися найбільш високими показниками по кожному з критеріїв. Ці школярі здатні швидко сприймати і зрозуміти навчальний матеріал і без допомоги дорослого правильно в ньому зорієнтуватися. Вони швидко висловлюють свої пропозиції і планують подальшу діяльність щодо їх реалізації. Їх починання відзначаються широтою ідей, носять оригінальний характер і розповсюджуються на виконання всіх практичних завдань. При цьому учні виходили за межі об'єктивних вимог діяльності, визначених експериментатором. Інтенсивність пошукових дій не знижується і на етапі практичної реалізації власних ідей (перша та друга фази відбуваються на високому емоційному рівні). Ці діти виявляють достатній рівень самостійності та незалежності в роботі. Таким учням притаманний високий рівень саморегуляції, стійкість ініціативних дій.

До другого (середнього) рівня були віднесені учні, ініціатива яких характеризувалася стійкістю середніх показників за кожним із критеріїв. Характерним для цих учнів є прийняття та аналіз запропонованого завдання після детального пояснення всіх етапів роботи. Вони висловлюють свої пропозиції, планують їх виконання після деякої допомоги та підтримки з боку дорослого. Ці школярі бачать проблему досить

широко і висувають оригінальні ідеї, проте їх знань та вмінь недостатньо, щоб реалізувати це у своїй діяльності. Інтенсивність висока на етапі висування пропозицій і знижується на етапі практичного їх виконання. Виявляють елементи самостійності, але при виникненні труднощів легко звертаються за допомогою. Можуть працювати досить незалежно, проте для підвищення продуктивності їм необхідний періодичний контроль і нагадування плану роботи з боку вчителя. Для цих учнів головним є прагнення до різноманітності в учбовій діяльності, а зацікавленість у поєднанні з підтримкою дорослого може сприяти наполегливій реалізації своїх задумів.

До третього (низького) рівня були віднесені учні, ініціатива яких характеризувалася найбільш низькими показниками по кожному з виділених нами критеріїв. Ці діти досить хаотично сприймали навчальне завдання та висували свої пропозиції. Для них притаманна орієнтація тільки на відомі зразки чи стереотипи поведінки. Фаза представлення ідей і фаза їх реалізації досить відірвані одна від одної, оскільки ці школярі не вміють поставити мету і спланувати її виконання. Велика кількість пропозицій, що висувається учнями, стереотипні. Учні виявляють зовнішню високу інтенсивність у роботі та підвищену емоційність. Для них характерне звернення за допомогою на кожному етапі роботи. Основним мотивом їх діяльності є орієнтація на похвалу з боку дорослого, за відсутності останньої швидко згасає зацікавленість і з'являється пасивність, відмова від діяльності.

У ході експерименту було встановлено, що ініціатива молодшого школяра детермінується не одним, а комплексом мотивів, що знаходяться між собою у складній ієрархічній залежності. Їх вивчення дозволило нам побудувати типологію мотивів вияву ініціативи учнів даного вікового періоду. Було виділено такі групи мотивів: 1) мотиви, що пов'язані з інтересом та прагненням урізноманітнити і зробити цікавим виконання навчальних завдань; 2) пізнавальні, що виражають активність, спрямовану на пізнання сутності предметів та явищ, на отримання нової інформації; 3) соціальні, пов'язані з бажанням щось зробити для інших; 4) особистісні, що відображують прагнення відшукати свій, індивідуальний стиль діяльності; 5) мотиви, що пов'язані з реалізацією власних здібностей і нахилів; 6) мотиви, які виражають прагнення учнів посісти провідне місце в групі однокласників, виділитися, бути першим; 7) мотиви, що пов'язані з бажанням звернути на себе увагу, отримати похвалу та доброзичливе ставлення вчителя.

Аналіз цієї системи мотивів глибше й яскравіше визначив місце ініціативи в структурі учбової діяльності та в розвитку особистості в цілому. Крім того, проаналізована ієрархія мотивів протягом молодшого шкільного віку (від 1-го до 3-го класу) дала змогу зрозуміти своєрідність цієї форми суб'єктної активності на даному віковому етапі.

Зазначена система мотивів разом з основними ознаками та характером виникнення й протікання ініціативи склала основу при виділенні трьох видів ініціативи: орієнтовно-гіпотетичної; процесуально-організаційної; пізнавально-практичної.

Орієнтовно-гіпотетична ініціатива породжувалася новизною та неординарністю навчальної ситуації, в яку була включена дитина. Основними мотивами, що детермінують вияв цього виду ініціативи, є прагнення звернути на себе увагу, отримати похвалу й доброзичливе ставлення вчителя, прагнення виділитися і бути першим. Ознаками цієї ініціативи є, з одного боку, досить швидке висування та велика кількість пропозицій, що подаються, а з другого - нестійкість та непослідовність їх реалізації. Висока інтенсивність у роботі пов'язана саме з першою фазою ініціативи (фаза висування пропозицій).

В основі процесуально-організаційної ініціативи лежить прагнення до самостійної організації своїх та колективних дій. Основними мотивами, що спонукають цей вид ініціативи, є прагнення до різноманітності, успішного виконання навчальних завдань, намагання зайняти місце лідера в групі однолітків. Ознаки цієї ініціативи: вміння спланувати процес реалізації ідей, осмисленість кожного етапу та послідовність дій школяра.

Пізнавально-практична ініціатива теж породжується неординарністю та інтересом до нового матеріалу. Проте, на відміну від орієнтовно-гіпотетичної ініціативи, в основі її лежать мотиви самореалізації власних здібностей, пізнання сутності предметів та явищ, прагнення відшукати свій індивідуальний спосіб вирішення даної проблеми. Ознаками цієї ініціативи є висока інтенсивність у роботі як на стадії висування нових ідей, так і на стадії їх реалізації.

Результати експериментального дослідження виявили певну суперечність, що полягала у складному процесі трансформації вербальних намірів у внутрішній план дії та в конкретне їх виконання в діяльності. Ця суперечність зумовлює своєрідність ініціативи в молодшому шкільному віці і полягає у домінуванні першої фази ініціативи (фази висування гіпотез) над другою (фазою реалізації власних починань). Таким чином, вияв ініціативи пов'язаний не лише з формуванням бажання діяти і певних способів цих дій, але й із виникненням внутрішнього прагнення довести розпочату справу до кінця, реалізувати свої задуми.

Диференціюючи поняття "ініціатива" та "ініціативність", маємо підстави вважати, що вже на етапі молодшого шкільного віку можливе окреслення ініціативності як інтегральної властивості особистості. Проте ми вважаємо, що доцільніше говорити про певну тенденцію до сформованості ініціативності молодшого школяра.

У третьому розділі "Фактори та механізми становлення ініціативи молодшого школяра" розкриваються та обґрунтовуються соціально-психологічні умови та

індивідуально-вікові закономірності становлення й розвитку ініціативи в молодшому шкільному віці в процесі оволодіння учбовою діяльністю.

В молодшому шкільному віці процес становлення учня як суб'єкта учбової діяльності великою мірою зумовлений системою взаємовідносин "дорослий-учень". У ролі "дорослого" в першу чергу виступає вчитель, взаємини з яким слугують передумовою вияву суб'єктної активності школяра. Тому, вивчаючи ініціативу молодшого школяра, ми виходили з того, що для її вияву та формування необхідна певна соціально-психологічна підтримка, що забезпечує сприймання учня як суб'єкта діяльності і характеризується такими основними умовами: 1) суспільна потреба і необхідність в активності особистості, що визначається створенням таких умов учбової діяльності та спілкування, в яких учень виступає як реальний суб'єкт власної діяльності; 2) можливість самореалізації особистості в системі взаємовідносин "вчитель-учень" та "учень-учень"; 3) характер емоційного ставлення до школи в цілому і до процесу учіння, зокрема; 4) комфортність та впевненість школяра в процесі учбової діяльності та міжособистісному спілкуванні.

Основними методами дослідження соціально-психологічних умов становлення ініціативи виступили: різні види цілеспрямованого спостереження; бесіди з учителями, учнями; анкетування батьків; вивчення ставлення до школи і до окремих навчальних предметів; визначення рівня шкільної, самооцінної, міжособистісної тривожності як показника комфортності школяра в учбовій діяльності.

Результати кількісного та якісного аналізу розкрили ряд суперечностей, пов'язаних із проблемою вияву ініціативи в молодшому шкільному віці. Перша з них полягає у невідповідності навчальних вимог вимогам "системи дорослішання" (Д.Б.Ельконін). З одного боку, досить часто учень розглядається лише як об'єкт педагогічного впливу і слухняний виконавець організованої вчителем навчальної діяльності. З другого - ставляться вимоги до вияву ним ініціативи та виконання ініціативних дій. Результатом такої невідповідності є те, що більшість молодших школярів у конкретній практичній діяльності зорієнтовані на залежний тип поведінки: у виконанні домашніх завдань (72%), у вирішенні навчальних завдань під час уроку (85%), у виконанні експериментальних завдань (52,5%). Тому тільки така учбова діяльність, коли школяр розглядатиметься як повноцінний суб'єкт, в якій органічно поєднуються педагогічне керівництво та власна самодіяльність учня, може виступати джерелом та основою засвоєння й закріплення ініціативних дій.

Друга суперечність пов'язана з прагненням до вияву та реалізації суб'єктних можливостей і відсутністю сформованих способів виконання ініціативних дій. Відсутність останніх призводить до згасання мотивації і, навпаки, послаблення мотивації спричиняє те, що використовувані раніше способи здійснення своїх задумів не реалізуються взагалі.

Третя суперечність пов'язана з невідповідністю вимог до становлення ініціативи досвіду взаємодії і спілкування дитини в сім'ї. Діти прагнуть виявити ініціативу там, де не існує посилений контроль з боку дорослих. Штучне гальмування розвитку ініціативи може викликати емоційне незадоволення, формувати непевненість у собі, невіру в свої сили та можливості, підвищувати рівень тривожності як в учбовій діяльності, так і в міжособистісному спілкуванні з дорослими й однолітками.

Усвідомлення й урахування цих соціально-психологічних умов становлення та розвитку ініціативи сприятиме вирішенню зазначених суперечностей.

До індивідуально-вікових закономірностей вияву ініціативи в молодшому шкільному віці нами були віднесені: рівень сформованості основних компонентів учбової діяльності (вирішальна роль відводилася прийняттю учбової задачі); окремо аналізувалася система рефлексивних дій як основа суб'єктної активності молодшого школяра.

Прийняття учбової задачі розглядалося нами через розуміння учнями цієї задачі, оскільки лише в процесі її розв'язання відбувається реальна зміна суб'єкта діяльності (Д.Б.Ельконін). Результати дослідження показали, що розуміння учбової задачі є не тільки результатом пошукової активності школяра, але й виступає, водночас, підґрунтям для виникнення ініціативи, спрямованої на випробування власних сил, власного потенціалу.

Зміни в суб'єкті неможливі без здійснення ним самим практичних дій (Д.Б.Ельконін). В силу того, що практичні дії по реалізації задуму (2 фаза ініціативи) завжди відбуваються дещо пізніше, ми припустили, що ефективність їх виконання залежатиме від уміння планувати свою діяльність, ґрунтуючись на глибокому аналізі всіх її структурних компонентів. Виходячи з розуміння рефлексії як уміння суб'єкта зіставити умови й цілі діяльності, виявити засоби та способи реалізації цих цілей, здатність адекватно аналізувати результати кожного етапу діяльності, була простежена специфіка взаємодії та взаємозумовленості сформованості рефлексивних дій та вияву ініціативи в молодшому шкільному віці.

Результатом дослідження став аналіз рівнів оволодіння рефлексивними компонентами: "імпульсивний" (33,8% дітей), "імпульсивно-рефлексивний" (55,9%), "рефлексивний" (10,3%) та встановлено співвідношення цих рівнів серед учнів 1-3-х класів, віднесених до різних рівнів вияву ініціативи.

Проведений кореляційний аналіз даних показав, що між ініціативою та рівнем сформованості рефлексивних дій не завжди спостерігається тісний зв'язок. У школярів, віднесених до низького рівня вияву ініціативи, цей зв'язок хоча й існує, але досить незначний ($r=0,16$). У групі з високим рівнем вияву ініціативи встановлено досить тісний позитивний зв'язок ($r=0,54$ при $p<0,01$)

У дітей з достатньо високим рівнем сформованості рефлексивних дій ініціатива є досить узагальненою. Низький рівень сформованості рефлексивних дій обмежує

можливості учнів виділити логіку та зміст учбової задачі, і, відповідно, їх починання, базуючись лише на зовнішніх враженнях, носять поверховий, хаотичний характер.

Ініціатива в учбовій діяльності великою мірою залежить від правильності аналізу власних дій та орієнтації учнів в умовах тих завдань, що пропонуються, в способах їх виконання, а також від здатності школярів до їх адекватної ситуативної конкретизації. Тому через спрямоване формування рефлексії можна найбільшою мірою наблизитися до планомірного впливу на розвиток та вияв ініціативи молодшого школяра.

У висновках відбито підсумки проведеного теоретичного й експериментального дослідження, результати якого підтвердили висунуту гіпотезу і положення, що винесені на захист, намічені перспективи подальшої розробки проблеми. Узагальнення даних психолого-педагогічного дослідження дало можливість зробити наступні **висновки**.

1. Ініціатива - це своєрідна форма суб'єктної активності, що є результатом виходу суб'єкта за межі об'єктивних вимог діяльності. Ініціатива завжди включає творчу думку дитини, в ній тісно переплетені і являють динамічну єдність як власний пізнавальний досвід школяра, так і його творчий потенціал. Особлива роль в ініціативі належить саме бажанню, готовності, вмінню реалізовувати свої задуми в конкретній практичній діяльності. Тому при визначенні основних показників ініціативи, ми розглядали її як таку, динамічну структуру якої складають принаймні дві фази: перша фаза - висунення та обґрунтування своїх ідей, гіпотез, пропозицій; друга - їх послідовна реалізація.

2. Поняття "ініціативність" розглядалося як інтегральна властивість особистості, що включає потребу і вміння людини свідомо, за власним почином виступати з новими пропозиціями, які ґрунтуються на аналізі та розумінні всієї ситуації, здійснювати спроби відшукати загальний принцип (підхід) до вирішення поставлених завдань, здатність передбачити та спланувати порядок їх виконання, підібрати засоби, за допомогою яких можливе досягнення успіху. Таким чином, основними ознаками ініціативності є здатність виступати з новими ідеями, творчий підхід до їх планування та реалізації, готовність послідовно здійснювати свої задуми, оцінюючи та аналізуючи їх результати. Ініціативність як інтегральна властивість особистості визначає характер її ставлення до дійсності, виявляється і реалізується у взаємодії, взаємостосунках особистості й соціального оточення в процесі діяльності.

3. Окреслені основні показники ініціативи, що дозволило розглядати її як таку, що має двофазну динамічну структуру і характеризується інтенсивністю, стійкістю, оригінальністю пропозицій та самостійністю й незалежністю в їх поданні й реалізації.

4. Аналіз таких показників ініціативи, як широта, стійкість, оригінальність, інтенсивність, дозволив більш диференційовано підійти до означення рівнів становлення та вияву ініціативи в молодшому шкільному віці. Характеристика рівнів (високий, середній, низький) вияву та становлення ініціативи в молодшому шкільному віці дала підстави для

розмежування таких понять, як "ініціатива" та "ініціативність". Ми співвідносили високий рівень становлення ініціативи з певною тенденцією до сформованості ініціативності як властивості особистості вже на цьому віковому етапі.

5. Характер, змістовна наповненість, інтенсивність та стійкість вияву ініціативи визначаються тим комплексом мотивів, що детермінують її вияв у молодшому шкільному віці. Побудовано типологію мотивів вияву ініціативи учнів даного вікового періоду та описано їх перегрупування упродовж молодшого шкільного віку. Так, до третього класу, поряд з інтересом та новизною навчальних завдань, збільшується кількість соціальних мотивів та мотивів, пов'язаних з прагненням розкрити свою власну індивідуальність, свої здібності й нахили при вияві ініціативи.

6. Виділені види ініціативи (орієнтовно-гіпотетична, процесуально-організаційна, пізнавально-практична) та охарактеризовані основні ознаки й особливості їх виникнення та протікання.

7. Обґрунтовані соціально-психологічні умови, що не лише впливають на розвиток ініціативи, але й забезпечують її виникнення і функціонування. До останніх були віднесені: суспільна потреба і необхідність в активності особистості, що визначається створенням таких умов учбової діяльності та спілкування, в яких учень виступає як реальний суб'єкт власної діяльності; можливість самореалізації особистості в системі взаємовідносин "вчитель-учень" та "учень-учень"; характер емоційного ставлення до школи і процесу навчання; комфортність учня в процесі учбової діяльності та спілкуванні. Вивчення соціально-психологічних умов становлення ініціативи на даному віковому етапі дозволило сформулювати низку принципових положень та рекомендацій щодо управління розвитком цієї форми суб'єктної активності особистості.

8. Серед індивідуально-вікових закономірностей вияву ініціативи розглядались: загальний рівень та особливості сформованості основних компонентів учбової діяльності учня, що забезпечують становлення його як суб'єкта цієї діяльності. Зокрема, розкрита вирішальна роль у становленні ініціативи молодшого школяра прийняття (через розуміння) учбової задачі як специфічної для учбової діяльності форми цілепокладання, а також сформованість рефлексії як уміння суб'єкта зіставити умови й цілі діяльності, виявити засоби та способи реалізації цих цілей, здатність адекватно оцінювати процес і результати своєї діяльності.

9. Розкриті деякі суперечності, що зумовлюють цей процес. Перша з них пов'язана з невідповідністю навчальних вимог і вимог, що висуваються до становлення ініціативності школяра. Друга охоплює невідповідність між вербальними намірами, прагненнями молодшого школяра та несформованістю способів ініціативної поведінки, відсутністю прагнення довести розпочату справу до кінця. Третя пов'язана з

невідповідністю між вимогами до становлення ініціативи та досвідом взаємодії й спілкування дитини в сім'ї.

10. Матеріали експериментального дослідження психологічних особливостей ініціативи в молодшому шкільному віці та результати їх аналізу дозволили визначити і сформулювати основні принципи розвитку цієї форми суб'єктної активності особистості. Серед них провідне місце займає побудова і організація навчання, зорієнтованого на прийняття школяра як реального суб'єкта діяльності, що дає змогу особистісного росту (Л.С.Виготський), допомагає дитині піднятися на нову сходинку розвитку. Для ефективного управління процесом розвитку ініціативи педагогу необхідно знання мотивів, що спонукають до її вияву і реалізації, факторів, що зумовлюють процес її становлення; врахування вікових та індивідуальних особливостей вияву ініціативи школярами. Вплив дорослого повинен спрямовуватись як на розвиток вікових детермінант становлення ініціативи, так і на забезпечення таких соціально-психологічних умов, які б стимулювали вільний вияв ініціативи в учбовій діяльності.

11. Колом питань, що розглядалися в нашій роботі, не вичерпується вивчення проблеми становлення та розвитку ініціативи в молодшому шкільному віці. Ми плануємо продовжити роботу в цьому напрямку з метою поглиблення теоретичних знань та розробки конкретно-практичної програми, спрямованої на формування основних структурних складових ініціативної поведінки, визначення способів її об'єктивної оцінки, вивчення механізмів процесу формування ініціативності як інтегральної властивості особистості та динаміки її становлення в процесі онтогенезу. Вирішення цих та інших питань становить перспективи нашої подальшої роботи у вивченні даної проблеми.

Основний зміст дисертації відображено в публікаціях автора:

1. Деякі особливості ініціативи молодшого школяра // Актуальні проблеми педагогіки і психології: Зб. наук. праць / За ред. Є.І.Коваленко, М.Д.Бойправ - Ніжин: НДПІ ім. М.В.Гоголя, 1995.- С. 147-151.

2. Авторитет вчителя і ініціатива молодшого школяра // Вісник Тернопільського експериментального інституту педагогічної освіти: Матеріали науково-практичної конференції "Національна школа України: закономірності становлення і розвитку" (6 грудня 1996р.). -Тернопіль, 1996. - №3. - С. 68-69.

3. Теоретичні підходи до проблеми ініціативи молодшого школяра // Людина: її становлення та розвиток. Філософські пошуки. Випуск 4. Львів-Одеса: Центр Європи - Коріто, 1997. - С. 157-161.

4. Ініціатива та розуміння навчального матеріалу // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного інституту ім.М.В.Гоголя.- Ніжин, 1997. - №2. - С.58-62

Тертична Н.А. Психологічні особливості становлення ініціативи молодшого школяра в учбовій діяльності. - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 - педагогічна та вікова психологія. - Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України, Київ, 1997.

Дисертація містить теоретичне й експериментальне дослідження проблеми ініціативи в молодшому шкільному віці. З'ясовано, що ініціатива є специфічною формою суб'єктної активності особистості в процесі діяльності та залежить від взаємодії і взаємозумовленості соціально-психологічних умов й індивідуально-вікових закономірностей її вияву. Практична реалізація результатів дослідження міститься у визначенні основних принципів і підходів до організації учбової діяльності, спрямованої на актуалізацію та розвиток ініціативи в молодшому шкільному віці.

Ключові слова: учбова діяльність, суб'єктна активність, ініціатива, ініціативність, учбова задача, мотивація.

Тертычная Н.А. Психологические особенности становления инициативы младшего школьника в учебной деятельности. - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 - педагогическая и возрастная психология. - Институт психологии им. Г.С.Костюка АПН Украины, Киев, 1997.

Диссертация содержит теоретическое и экспериментальное исследование проблемы инициативы в младшем школьном возрасте. Установлено, что инициатива является специфической формой субъектной активности в процессе деятельности и зависит от взаимодействия и взаимообусловленности социально-психологических условий и индивидуально-возрастных закономерностей ее проявления. Практическая реализация результатов исследования содержится в определении основных принципов и подходов в организации учебной деятельности, направленной на актуализацию и развитие инициативы в младшем школьном возрасте.

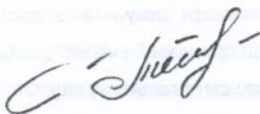
Ключевые слова: учебная деятельность, субъектная активность, инициатива, инициативность, учебная задача, мотивация.

Tertychnaya N.A. Psychological peculiarities of the formation of a schoolchild initiative during study. - Manuscript.

Thesis for doctor of Philosophy on psychology speciality 19.00.07 - pedagogical and development psychology. - The Institute of Psychology named after G.S.Kostjuk, Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kiev, 1997.

The Synopsis contains theoretical and experimental research of the problem of initiative at junior school-age. It was determined that initiative is a specific form of an individual activity in the process of fiction and depends on the interaction and interstipulation of social - psychological conditions and on the age-individual patterns of its manifestation. Practical realization of the results of this research is revealed in the determination of the main principles and approaches in the organization of study activity, directed to the topicality and development of initiative in the junior school-age.

Key words: study-activity, individual activity, initiative, resourcefulness, study task, motivation.

A handwritten signature in black ink, appearing to read 'C. Shneyf', is written over the bottom portion of the text. The signature is stylized and cursive.

Підписано до друку 16.09.97р. Формат 60х90/16.
Ум. друк. арк.1,0. Обл.-вид. арк. 0,8.
Наклад 100. Зам. 250.

Відділ оперативної поліграфії
Центру Міжнародної освіти
227-12-75, 227-37-86

434587

AB 38.551